

Κωστής Σμυρλής, Επίκουρος Καθηγητής, New York University -
Department of History

*Το Άγιον Όρος μέσα στην Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τον 15ο
αιώνα*

Η κατάκτηση της Μακεδονίας από τους Οθωμανούς, που οριστικοποιείται το 1430, επηρέασε σημαντικά το Άγιο Όρος, ειδικότερα τις σχέσεις των μοναχών με την κεντρική εξουσία και την κοινωνία καθώς και την οικονομική τους ισχύ. Η υπαγωγή των μοναστηριών στη μουσουλμανική εξουσία έφερε τέλος στις πλούσιες δωρεές και εξαιρετικά προνομιακή μεταχείριση που απελάμβαναν κάτω από τους Σέρβους και τους Βυζαντινούς. Μάλιστα η κατάκτηση συνοδεύτηκε από ευρύτατες δημεύσεις κτημάτων και επιβάρυνση της φορολογίας που επέφεραν πλήγμα στην ευμάρεια των μοναστηριών. Ωστόσο, μετά τις αρχικές δημεύσεις, οι σουλτάνοι παραχώρησαν εγγυήσεις και προνόμια που επέτρεψαν στο Άγιο Όρος να παραμείνει σχετικά εύπορο και να διατηρήσει τη εξέχουσα θέση του ανάμεσα στους χριστιανούς. Πράγματι, καθώς η κοσμική χριστιανική εξουσία καταρρέει ή αναγκάζεται σε συνεργασία με τις οθωμανικές αρχές, το Άθως καθίσταται νησίδα θεσμικής και θρησκευτικής συνέχειας. Εξακολουθεί έτσι να χαίρει κύρους και αναγνώρισης όπως φαίνεται από τις δωρεές που λαμβάνει καθώς και από την ισχυρή παρουσία των αθωνιτών στην εκκλησιαστική ιεραρχία.

Κρίτων Χρυσοχοΐδης, Διευθυντής Ινστιτούτου Βυζαντινών
Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

Το Άγιον Όρος στον 16^ο αιώνα

Τα σημάδια της ανάκαμψης του Αγίου Όρους, μετά την εμφανή κρίση του 15^{ου} αιώνα (οικονομική, δημογραφική, περιορισμένη οικοδομική και καλλιτεχνική δραστηριότητα) εμφανίζονται ήδη στα τέλη του ίδιου αιώνα.

Στη σύντομη εισήγηση επιχειρείται μία σκιαγράφηση πτυχών της ανάκαμψης, η οποία στον 16^ο αιώνα εξελίσσεται σε πολυεπίπεδη αναγέννηση. Πέρα από την εμφανή, αλλά όχι ακόμη απόλυτα σαφή, οικονομική σταθεροποίηση των ίδιων των μονών, που οφείλεται στην ανασυγκρότηση ή/και αύξηση της έγγειας περιουσίας τους, θα περιγραφεί και θα αναδειχθεί ο κυρίαρχος ρόλος των πάσης φύσεως κτιτορικών ή άλλων χορηγιών που συνέβαλαν στην ανωτέρω αναγέννηση.

Θα περιγραφούν επίσης αδρομερώς πτυχές της πνευματικής αναγέννησης του Άθω.

Φωκίων Κοτζαγεώργης, Επίκουρος Καθηγητής Νεοελληνικής
Ιστορίας ΑΠΘ

Το Άγιον Όρος μέσα από τα οθωμανικά έγγραφα του 15ου αιώνα

Ο 15ος αιώνας ήταν αιώνας προσαρμογής, θεσμικής και οικονομικής, όχι μόνο για το Άγιο Όρος, αλλά και για την οθωμανική αυτοκρατορία, η οποία βρισκόταν σε φάση σχηματοποίησης της κρατικής δομής της. Αποκτά, συνεπώς, ιδιαίτερο ενδιαφέρον και για την οθωμανική ιστορία η μελέτη των οθωμανικών εγγράφων που φυλάσσονται στα αθωνικά αρχεία.

Είναι γνωστό ότι ο συνολικός αριθμός των οθωμανικών εγγράφων στα αγιορείτικα αρχεία είναι άγνωστος και ότι ένα πολύ μικρό μέρος του έχει μελετηθεί ή έστω δημοσιοποιηθεί. Μέσω κυρίως μεμονωμένων δημοσιεύσεων (άρθρων) έχει γίνει γνωστό στην έρευνα ένα ικανό σώμα οθωμανικών εγγράφων από τα αγιορείτικα αρχεία.

Η παρούσα ανακοίνωση στόχο έχει να ομαδοποιήσει θεματικά το περιεχόμενο των (γνωστών) οθωμανικών εγγράφων και μέσω της ανάλυσής τους να παρακολουθήσει εξελικτικά βασικά θέματα κατά την προσαρμογή των Αγιορειτών στη νέα πολιτική πραγματικότητα που διαμορφωνόταν, όπως το νομικό και φορολογικό καθεστώς, οι σχέσεις με βαλκάνιους (χριστιανούς) άρχοντες και η δικαιοδοσία των αθωνικών διοικητικών οργάνων και της τοπικής οθωμανικής εξουσίας. Η μη δημοσίευση του συνόλου των οθωμανικών εγγράφων γι' αυτό τον αιώνα θεωρητικά καθιστά την ανακοίνωση πρόδρομη. Ωστόσο, πιστεύεται ότι έστω και μέσα από αυτό το σώμα μπορούν να ανιχνευθούν οι βασικοί εξελικτικοί παράγοντες κατά την ένταξη της αθωνικής χερσονήσου στο οθωμανικό κράτος.

Ευγενία Κερμελή, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Οθωμανικού
Δικαίου Πανεπιστημίου Μπίλκεντ

*Το νομικό καθεστώς της αγιορειτικής μοναστηριακής περιουσίας
τον 15ο και τον 16ο αιώνα*

Η μοναστηριακή περιουσία τον 15^ο και 16^ο αιώνα έχει αποτελέσει το αντικείμενο πολλών και αξιόλογων μελετών μέχρι σήμερα. Ερευνητές ως επί το πλείστον εστίασαν το ενδιαφέρον τους κυρίως στις φορολογικές υποχρεώσεις των μονών προς την οθωμανική διοίκηση και την διατήρηση της μοναστηριακής περιουσίας.

Σε αυτή τη εισήγηση θα παρακολουθήσω την εξέλιξη του νομικού καθεστώτος της μοναστηριακής περιουσίας σε σχέση με τις γενικότερες εξελίξεις στο διοικητικό και νομικό πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τη διάρκεια των δύο αυτών αιώνων. Ειδικότερα θα εστιάσω στη συζήτηση μεταξύ Οθωμανών μουφτήδων για τα όρια των αρμοδιοτήτων του σουλτάνου και τη στάση του σε σχέση με τα μοναστηριακά βακούφια. Διαφορετικές και πολλές φορές αντικρουόμενες απόψεις οδήγησαν σε διοικητικές αποφάσεις που επηρέασαν το νομικό καθεστώς με κυριότερο παράδειγμα τη δήμευση μοναστηριακών περιουσιών το 1568/9. Εκτός από σουλτανικούς ορισμούς, θα χρησιμοποιήσω τις νομολογικές γνωματεύσεις του Μολλά Χουσρέφ, του Ζεμπιλί Αλί Εφέντη, του Τζιβιζαδέ Μεχμέτ Εφέντη και του Εμπούσουντ, σε μία προσπάθεια να καταδείξω ότι οι όποιες εξελίξεις στο νομικό πλαίσιο της μοναστηριακής περιουσίας ήταν συνυφασμένες με το γενικότερο ιδεολογικό πλαίσιο της οθωμανικής κοινωνίας το 15^ο και το 16^ο αιώνα.

Ηλίας Κολοβός, Επίκουρος Καθηγητής Οθωμανικής Ιστορίας,
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης

*Κατάληψη του χώρου και μοναστηριακή γαιοκτησία στην
οθωμανική Χαλκιδική (15ος - 16ος αιώνες)*

Στην εισήγηση θα παρουσιαστεί η χαρτογράφηση της μοναστηριακής γαιοκτησίας (των αθωνικών κυρίως μοναστηριών) στην περιοχή της Χαλκιδικής με βάση τα οθωμανικά κατάστιχα του 15^{ου} και του 16^{ου} αιώνα, σε σχέση με το οικιστικό πλέγμα, ως στοιχείο της οικονομικής δραστηριότητας των αθωνικών μοναστηριών υπό τους νέους κυρίαρχους. Με βάση αυτά τα δεδομένα, θα επιχειρηθεί η ανάλυση των χαρακτηριστικών της κατάληψης του χώρου σε σχέση με τα αθωνικά μοναστήρια. Θα διερευνηθεί ιδιαίτερα η αντίθεση που παρατηρείται κατά τους παραπάνω αιώνες μεταξύ της κατάληψης του χώρου στη Χαλκιδική και αυτής στις χερσονήσους της Κασσάνδρας και του Λογγού (Σιθωνίας): οι τελευταίες αποτελούσαν μέχρι τα τέλη της εξεταζόμενης περιόδου πεδίο οικονομικής εκμετάλλευσης σχεδόν αποκλειστικά των αθωνικών μοναστηριών (στη συνέχεια η κατάσταση άλλαξε με τον εποικισμό της Κασσάνδρας και δευτερευόντως του Λογγού).

Aleksandar Fotić, Associate professor Faculty of Philosophy
Department of History University of Belgrade

*Η Απάντηση της Ι.Μ. Χιλανδαρίου στην Κρίση και οι Νέες Προκλήσεις
στον 15^ο και 16^ο αιώνα*

Μετά την υποταγή στους Οθωμανούς, ο αγώνας των Χιλανδαρινών μοναχών για την επιβίωση επέβαλε την ένωση των δυνάμεών τους με τα άλλα μοναστήρια σε μια προσπάθεια να υπερασπιστούν τα προνόμια της Αγιορειτικής Κοινοπολιτείας, που είχαν μεταβληθεί κάτω από τις νέες συνθήκες. Οι μοναχοί φαίνεται πως είχαν προσαρμοστεί πολύ γρήγορα στις διαφορετικές κοινωνικές σχέσεις. Προφανώς έκαναν μια προσπάθεια να αποκτήσουν καλή γνώση των νέων θεσμών και έκαναν χρήση των δικαιωμάτων τους. Σε σύγκριση με άλλα μοναστήρια, η ιστορία της Μονής Χιλανδαρίου ως Σερβικό μοναστήρι είχε κάποιες ιδιαιτερότητες. Με την πτώση του Δεσποτάτου της Σερβίας το 1459 έχασε την δικαιοδοσία των Μετοχίων της επικράτεια τους και τα έσοδα που απέφεραν, αλλά δεν έμεινε χωρίς προστάτες και πάτρωνες. Οι μορφές πατρωνίας και οι δωρεές, ωστόσο, άλλαξαν εντελώς. Ο θεσμός της ετήσιας οικονομικής ενίσχυσης εισήχθη, και άλλοι ισχυροί Ορθόδοξοι Ηγεμόνες και αξιωματούχοι απέκτησαν κίνητρα (Βλάχοι, Μολδαβοί, και αργότερα, Ρώσοι). Η ανακοίνωση θα εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο η Ι. Μ. Χιλανδαρίου κατάφερε να ξεπεράσει όλα τα εμπόδια και επιπλέον να επιτύχει κάποια πλεονεκτήματα στην προαναφερόμενη περίοδο.

Νικόλαος Λιβανός, Φιλολόγος / Συνεργάτης ΙΒΕ/ΕΙΕ

Συμβολή στη μελέτη αγιορειτικών πατριογραφικών παραδόσεων

Στο Άγιον Όρος έχει αναπτυχθεί με τους αιώνες μια πλούσια πατριογραφική παράδοση που αφηγείται τις απαρχές μονών και θαύματα παλαιών εικόνων. Οι παλαιότερες διηγηματικές μορφές των παραδόσεων αυτών σώζονται σε χειρόγραφα τα παλαιότερα από τα οποία ανάγονται στον 16ο αιώνα. Η προσπάθεια να ορισθεί με ακρίβεια το χρονικό πλαίσιο των παραδόσεων έχει βασισθεί μέχρι σήμερα κατά κύριο λόγο στη χειρόγραφη αυτή παράδοση, σε συνδυασμό με την αποτύπωσή τους σε έργα τέχνης και λατρείας.

Η παρούσα ανακοίνωση θα επιχειρήσει να προσφέρει ένα ακόμα εργαλείο για τη χρονολόγηση των πατριογραφικών παραδόσεων του Αγίου Όρους. Η γραφή του ονόματος της μονής ως *Βατοπαιδίου* εμπεριέχει ετυμολογικά την αποδοχή της παράδοσης περί των απαρχών της μονής, η οποία αποτελεί μέρος του παλαιότερου πατριογραφικού σώματος του Άθω γνωστού ως *Πάτρια του Αγίου Όρους*. Έτσι, γίνεται η προσπάθεια να μελετηθεί η διαχρονική χρήση της ορθογραφίας του ονόματος της μονής Βατοπεδίου τόσο σε έγγραφα της ίδιας της μονής όσο και σε έγγραφα άλλων μονών ή εκκλησιαστικών και κοσμικών φορέων μέχρι και τον 17ο αιώνα. Στόχος είναι να φανεί το χρονολογικό *terminus* της καθιέρωσης της παράδοσης γύρω από τις απαρχές της μονής από τους ίδιους τους μοναχούς της, προσφέροντας με τον τρόπο αυτόν ένα ακόμα τεκμήριο για την ασφαλέστερη χρονολόγηση της ευρύτερης πατριογραφικής παράδοσης του Αγίου Όρους.

Mirjana Živojinović, Correspondent Member of the Serbian Academy of Sciences and Arts

Στοιχεία από τα έγγραφα του Δεσπότη Stefan Lazarević για το Άγιο Όρος. Το παράδειγμα της Ι. Μ. Χιλανδαρίου

Στα χρόνια της διείσδυσης των Τούρκων στην Βαλκανική χερσόνησο, μετά τη μάχη του Maritza το Σεπτέμβριο του 1371, την κατάκτηση των Σερρών (1383) και της Θεσσαλονίκης (1387), ιδιαίτερα μετά την Μάχη του Κοσσυφοπεδίου, στις 28 Ιουνίου 1389, τα μοναστήρια του Αγίου Όρους άρχισαν όλο και πιο συχνά, να ζητούν βοήθεια από τους Κυβερνήτες της κατακερματισμένης Σερβικής Αυτοκρατορίας. Στις προσπάθειες αυτών των κυβερνήσεων να επεκτείνουν την γη τους και, ιδιαίτερα για να κερδίσουν την αναγνώριση τους ως νόμιμους διαδόχους της δυναστείας των Nemanjić, οι διασυνδέσεις και σχέσεις τους με τα μοναστήρια στο Άγιο Όρος, στα οποία υπήρξαν εξαιρετικά γενναιόδωροι, είχαν μεγάλο αντίκτυπο και επιρροή. Ταυτόχρονα, φοβούμενοι την άφιξη των Τούρκων, τα μέλη του κυβερνώντος κόμματος και των επιφανών ευγενών οικογενειών, δώριζαν τις εκκλησίες και τις περιοχές που είχαν κληρονομήσει, ή τα χρήματα από τους τελωνειακούς δασμούς και τα ορυχεία στο Νόβο Μπρντό, εξασφαλίζοντας για τον εαυτό τους ένα ασφαλές καταφύγιο στο εσωτερικό των ισχυρά δομημένων αμυντικών τειχών των Μοναστηριών του Αγίου Όρους. Το Άγιον Όρος ακόμα φάνταζε σαν ένα διαρκές ασφαλές καταφύγιο, όπου όχι μόνο αυτοί που αγόραζα τα λεγόμενα «αδελφάτα» -μερίδιο στην αδελφότητα- κέρδιζαν το δικαίωμα να προσφύγουν στα μοναστήρια ως «αδελφατάριοι» αλλά παράλληλα εφόσον εντάσσονταν στην αδελφότητα εξασφάλιζαν την συνέχιση, συντήρηση των εκκλησιών που είχαν πτωχεύσει και

εγκαταλειφθεί –γίνονταν έτσι οι θεματοφύλακες της Ορθοδοξίας μπροστά σε ένα διαρκώς επεκτεινόμενο Ισλάμ.

Στην ανακοίνωσή μας αυτή θα εστιάσουμε ιδιαίτερα στο παράδειγμα της Μονής Χιλανδαρίου στην οποία ο Δεσπότης Στεφάν Λαζάρεβιτς εξασφάλισε έξι «αδελφάτα» (8 του Ιούνη 1411), έχοντας κάνει μια πολύ ακριβή συμφωνία με τους μοναχούς για το πώς αυτά θα χρησιμοποιούνταν.

Lidia Cotovanu, Doctorante, (ÉHÉSS, Paris)

*Des Principautés danubiennes au Mont-Athos. Retour vers une patrie élargie
(XVIe – XVIIe siècles)*

C'est un fait déjà établi que les donations accordées par les princes de Valachie et de Moldavie au Mont-Athos s'inscrivent dans l'engagement de ceux-ci dans l'œuvre de patronage de l'Église orthodoxe dictée par les normes canoniques de l'exercice de leur pouvoir autocratique et par le désir d'imiter et de s'élever à la hauteur des têtes couronnées qui leurs avaient précédé. Il est aussi accepté que parmi les voïévodes ayant agi en donateurs de l'Athos, certains ont été motivés par les liens de parenté avec les anciennes maisons princières balkaniques. Quant aux nobles et autres sujets des deux pays, on leur a reconnu le désir de suivre la voie de leurs seigneurs autocrates, de rajouter à leur blason le prestige d'avoir secouru des monastères de haute importance pour l'Orthodoxie, sans parler de leur quête de confier la commémoration de leurs âmes à des moines investis d'un surplus d'autorité symbolique en la matière. Mon intervention insistera sur cette dernière catégorie de donateurs. Sans négliger leurs motivations spirituelles et leur quête de reconnaissance sociale ou encore l'obligation de se conformer à un modèle tracé par les princes locaux, je m'intéresserai d'avantage à la façon dont s'établit le lien entre les donateurs et la Sainte Montagne. Comment les donateurs arrivaient-ils à connaître, à distance, les lieux auxquels ils étaient censés confier le salut de leurs âmes et le sort d'une partie de leurs biens terrestres ? Cela implique de voir de plus près qui étaient ces donateurs, qu'est ce qu'ils avaient d'autre en commun, à par le fait d'avoir choisi l'Athos pour bénéficiaire de leurs largesses. Pour y apporter des réponses, un répertoire élaboré (dans les limites des séries de documents publiés jusqu'à ce jour) des donations et de leurs auteurs sera mis à contribution.

Vera G. Tchentsova, Ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Γενικής Ιστορίας
της Ρωσικής Ακαδημίας Επιστημών, Μόσχα

*Χορηγία και αυτοκρατορικός τίτλος: Ρωσία και Μονή Χιλανδαρίου
τον 16ο αιώνα*

Η υιοθέτηση τού αυτοκρατορικού τίτλου από το ρώσο μονάρχη Ιβάν Δ' τον Τρομερό το 1547, καθώς και η αλληλογραφία της ρωσικής αυλής με τη χριστιανική Ανατολή σχετικά με το γεγονός αυτό, έχουν προσελκύσει εδώ και καιρό το ενδιαφέρον των ερευνητών. Φαίνεται όμως, ότι ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της «τσαρικής» εξουσίας, και συγκεκριμένα η προστασία της αθωνικής Μονής Χιλανδαρίου εκ μέρους των «βασιλέων»-κτητόρων, δεν έχει ακόμη αξιολογηθεί στη σωστή προοπτική. Ενώ η προστασία της Ανατολικής Εκκλησίας και των μοναστηριών του Αγίου Όρους ήταν καθήκον των βυζαντινών βασιλέων, η Μονή Χιλανδαρίου είχε και ένα ειδικό καθεστώς ως σερβική βασιλική μονή. Η «αυτοκρατορία» Μάρα Μπράνκοβιτς, κόρη του ηγεμόνα της Σερβίας Γεωργίου Μπράνκοβιτς και χήρα του σουλτάνου Μουράτ Β', παρέδωσε την «κληρονομία» της βασιλικής κλητορίας στους ηγεμόνες της Βλαχίας. Είναι σημαντικό ότι ακριβώς την εποχή που οι ηγεμόνες αδυνατούσαν πλέον να συνεχίσουν την υποστήριξη της σερβικής λαύρας (μεταξύ 1536-1579), οι μοναχοί του Χιλανδαρίου ζήτησαν τη βοήθεια του ρώσου τσάρου. Η μονή έλαβε σημαντικά προνόμια από την ρωσική αυλή στα χρόνια της δεκαετίας του 1550, όταν ο Ιβάν ο Τρομερός ξεκίνησε διαπραγματεύσεις, ώστε να αναγνωρίσει η Ανατολική Εκκλησία τον τίτλο του (ό, τι συνέβη το 1560), και εκτός από τις άλλες χορηγίες έλαβε και ένα μετόχι στη Μόσχα. Το πρώτο ρωσικό έγγραφο ελέους έλαβαν οι μοναχοί πριν από το 1550 και τα επόμενα τους παρέχονταν στα 1556-1559. Τα προνόμιά τους επιβεβαιώθηκαν το 1571, το 1584-1585 και το 1603. Τα σωζόμενα αυθεντικά έγγραφα των αδελφών της Μονής Χιλανδαρίου

προς τον τσάρο Ιβάν και προς τον αδελφό του Γεώργιο γραμμένα το 1558

(Μόσχα, RGADA, f. 52-4, no. 2-3) αναδεικνύουν τη σημασία του ρόλου του «βασιλείου» σαν κτήτορα της «τσαρικής» σερβικής λαύρας.

Δημήτριος Γ. Αποστολόπουλος, Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

*Σχέσεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με την Αθωνική
Κοινότητα: Από την κρίση στην εξομάλυνση*

Στο διάστημα που μεσολάβησε ανάμεσα στην ανασύσταση του Ορθόδοξου Πατριαρχείου στο πλαίσιο του κράτους των Οθωμανών, στις αρχές του 1454, και στο αρχαιότερο σωζόμενο πατριαρχικό έγγραφο που αναφέρεται σε αθωνικές μονές, ένα έγγραφο σχετικό με τη διευθέτηση μιας κτηματικής φύσεως διαφοράς μεταξύ της μονής Ιβήρων και της μονής Χιλανδαρίου που χρονολογείται στον Ιούλιο του 1486, δεν σώζεται αρχειακό υλικό στο οποίο να αποτυπώνονται κάποιες πτυχές, τουλάχιστον, από τις σχέσεις του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με την Αθωνική Κοινότητα.

Η απουσία ωστόσο αρχειακού υλικού δεν οφείλεται στις σημαντικές απώλειες που έχουν υποστεί τα Αρχεία στην Ανατολή κατά τα δύσκολα αυτά, από κάθε άποψη οφείλεται στο γεγονός πως δεν υπήρχαν σχέσεις ανάμεσα στο διοικητικό κέντρο της Ορθοδοξίας και το Άγιο Όρος και αυτός είναι ο λόγος που δεν αποτυπωθήκαν σε έγγραφα.

Η ερμηνεία των αιτιών που δημιούργησαν αυτή την κρίση στις σχέσεις τους, τα γεγονότα που συνέβαλαν στην εξομάλυνση τους, η αναζήτηση των επιμέρους σταθμών που οδήγησαν τελικά στην αποκατάσταση των σχέσεων στα τέλη του 15^{ου} αιώνα αποτελούν το αντικείμενο της ανακοίνωσης.

Ο επόμενος σταθμός που φαίνεται να κλόνισε προσωρινά τις σχέσεις των δυο θρησκευτικών κέντρων της Ορθοδοξίας εντοπίζεται στα χρόνια του Ιερεμία Β'. Τότε, στο δεύτερο μισό του 16^{ου} αιώνα, ο πατριάρχης θα στιγματίσει τη συνήθεια των Αγιορειτών να προσφεύγουν στις δικαστικές αρχές της Θεσσαλονίκης για την επίλυση των κτηματικών διαφορών τους και όχι στον «φυσικό» τους δικαστή, το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Κωνσταντίνος Πιτσάκης, Καθηγητής Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου
Θράκης

Η επισκοπική εξουσία στο Άγιον Όρος (15ος-16ος αι.)

Η εκκλησιαστική υπαγωγή του Αγίου Όρους στους βυζαντινούς χρόνους έχει ως ένα βαθμό διερευνηθεί ικανοποιητικά, αν και παραμένει ως σήμερα, στο επίκεντρο επιστημονικών συζητήσεων. Αναμφισβήτητα όμως παραμένουν ακόμη προς διερεύνηση ουσιαστικά προβλήματα σχετικά με την εκκλησιαστική εξάρτηση της Αθωνικής μοναστικής κοινότητας και τις σχέσεις της τόσο με τον επίσκοπο Ιερισσού και Αγίου Όρους όσο και με το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά τον 15ο και 16ο αιώνα.

Την ανακοίνωση θα απασχολήσουν τρία κυρίως προβλήματα:

α. Η άσκηση ή/και η διεκδίκηση άσκησης πραγματικής εκκλησιαστικής εξουσίας στο Άγιον Όρος από τον επίσκοπο Ιερισσού και Αγίου Όρους.

β. Η άσκηση ή/και η διεκδίκηση άσκησης πραγματικής εκκλησιαστικής εξουσίας στο Άγιον Όρος από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

γ. Η κοινή αντίληψη των Αγιορειτών για τα ανωτέρω θέματα.

Στα πλαίσια διαπραγμάτευσης του θέματος θα σχολιασθούν, μεταξύ άλλων, πατριαρχικά έγγραφα, έγγραφα των αρχών του Αγίου Όρους καθώς και κείμενα με τη μορφή τυπικών ή ιστορικών σημειωμάτων που συντάχθηκαν ή αναπαρήχθησαν τήν εποχή αυτή.

Αστέριος Αργυρίου, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου
Στρασβούργου

*Ο εκ Θεσσαλονίκης ορμώμενος Αθωνίτης ιερομόναχος Μακάριος ο
Μακρής (1382/3 - 1431) ακολουθώντας τα ίχνη του Ησυχασμού*

Ὁ ἐκ Θεσσαλονίκης Ἀθωνίτης ιερομόναχος Μακάριος ὁ Μακρής (1382/3 – 1431) ὑπῆρξε σημαίνουσα πνευματικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ προσωπικότητα στὶς δυὸ πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα. Τὰ διασωθέντα ἔργα του, γραμμένα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὸ Ἅγιο Ὅρος (1400-1421), μαρτυροῦν γιὰ τὴ μεγάλη του μόρφωση, τὴν ἔντονη πνευματικότητά του καὶ τὴν καλλιέργεια τοῦ λόγου του. Ἡ δράση του στὴν Κωνσταντινούπολη (1421-1431), ὅπου ἐχρημάτισε διδάσκαλος, ἡγούμενος τῆς Μονῆς Παντοκράτορος, Μέγας Πρωτοσύγγελλος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, σύμβουλος τῶν αὐτοκρατόρων Μανουήλ Β΄ καὶ Ἰωάννου Η΄ τῶν Παλαιολόγων, προσδίδουν ἰδιάζουσα βαρύτητα στὴν ἐνεργὸ συμμετοχή του στὰ πλέον φλέγοντα πολιτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς (σχέσεις μὲ τοὺς Τούρκους, τὴ Ρώμη καὶ τοὺς Χουσίτες).

Ἡ παρούσα ἀνακοίνωση προτίθεται νὰ τονίσει τὴν πνευματικότητα τοῦ ὁσίου Μακαρίου: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὴν πορεία τῆς προσωπικῆς του ἀσκητικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς στὰ πλαίσια τῆς ἀσκητικῆς παράδοσης τοῦ ἀνατολικοῦ μοναχισμοῦ καὶ τῆς ἀθωνικῆς πνευματικῆς ἐμπειρίας· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τὴν διὰ τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου ἀνάδειξη ἄλλων πνευματικῶν ἀνδρῶν, παλαιότερων καὶ νεοτέρων.

Ἡ διαπραγμάτευση τοῦ θέματος γίνεται βέβαια μὲ βάση τὶς κειμενικὲς μαρτυρίες ποὺ διαθέτουμε: Τὸ *Συναξάριον* καὶ τὸ *Ἐγκώμιον* τοῦ ὁσίου Μακαρίου· ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ἔργα του τὰ ὁποῖα ἐκφράζουν τὴν πνευματικότητα τοῦ ἁγίου ἀνδρός, τόσο ὅταν προσπαθεῖ νὰ ἐμψυχώσει (*Λόγοι πρὸς τοὺς σκανδαλιζομένους*) ἢ νὰ παρηγορήσει

(Περὶ καρτερίας), ὅσο κι ὅταν πλέκει τὸ ἐγκώμιο (Λόγος εἰς τοὺς θεοφόρους πατέρας, Μονωδία εἰς τὸν πνευματικὸν αὐτοῦ πατέρα Δαβὶδ), ἢ ἀφηγεῖται τὴ ζωὴ καὶ τοὺς πνευματικοὺς ἄθλους ἁγίων ἀνδρῶν (Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου Δαβὶδ Θεσσαλονίκης, τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης, τοῦ θεοφόρου πατρὸς Μαξίμου τοῦ Κανσοκαλυβίτου). Ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα ἐκθέτουν βέβαια μὲ περισσὴ καλλιέργεια τὴ σκέψη τοῦ Μακαρίου περὶ τῆς ἐν Χριστῷ πνευματικῆς ζωῆς· ἀλλὰ καὶ καθρεπτίζουν ἐναργέστατα τὶς πνευματικὲς ἀναζητήσεις κι ἐμπειρίες τοῦ ἰδίου τοῦ ὁσίου ἀνδρός.

Τόσο μὲ τὴ ζωὴ του ὅσο καὶ μὲ τὰ παραπάνω ἔργα του, ὁ ὁσιος Μακάριος Μακρῆς ἀναδεκνύεται σὲ ἐνθερμο συνεχιστὴ τῆς ἡσυχαστικῆς παράδοσης τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Καὶ ἴσως αὐτὸ νὰ ὑπῆρξε ἡ πλέον οὐσιαστικὴ συνεισφορά του στὶς πνευματικὲς ζυμώσεις τῆς ταραγμένης ἐκείνης ἐποχῆς.

Παναγιώτης Σκαλτσής, Αναπληρωτής Καθηγητής Θεολογικής
Σχολής Α.Π.Θ.

*Ο ησυχασμός στο Άγιον Όρος κατά τους 15-16 αιώνες: Το
παράδειγμα Μακαρίου του Μακρή, Συμεών Θεσσαλονίκης και
Θηκαρά*

Α). Ο σοφώτατος άγιος Μακάριος Μακρής στη χειρόγραφη παράδοση φέρεται ως ο συντάκτης της ευχής **«Εἰς Ελαίας μη καρποφορούσας»**. Από την έρευνά μας αποδεικνύεται ότι η ικετήριος αυτή ευχή είναι πράγματι του αγίου Μακαρίου και συνδέεται με το θαύμα της εικόνας της ελαιοβρύτισσας της Ι. Μονής Βατοπαιδίου.

Το λαμπρό αυτό λειτουργικό κείμενο εμπλουτίζει το βυζαντινό ευχολόγιο, διαιρείται στο ευχαριστιακό και επικλητικό μέρος με έντονη αναφορά στη φιλανθρωπία και το έλεος του Θεού, στην καρποφορία των ελαίων και στη δύναμη του θείου φωτός κεντρικού στοιχείου της διδασκαλίας και της ζωής των ησυχαστών στο Άγιον Όρος.

Β). Ο Θηκαράς, ο ψευδωνύμως φερόμενος λόγιος μοναχός και ησυχαστής από την Κωνσταντινούπολη, είναι ο συντάκτης του Ωρολογίου (ευχών και ύμνων) για την κατ' ιδίαν προσευχή των ησυχαστών, ως προέκταση πάντοτε της τεταγμένης και παραδεδομένης κοινής λατρείας της Εκκλησίας. Υπεραμύνεται έτσι της ενότητας κοινής και κατ' ιδίαν προσευχής, της θεολογίας των ύμνων και του ατομικού κανόνα, αντιμετωπίζοντας τους Βογόμιλους, οι οποίοι την εποχή εκείνη αμφισβητούσαν τη σημασία και σπουδαιότητα της διά των ύμνων δοξολογίας και ευχαριστίας του Θεού. Το ιδιαίτερο γνώρισμα του ευχολογικού και υμνολογικού αυτού υλικού, που γνώρισε ευρεία διάδοση στο Άγιον Όρος, είναι ότι εξυμνεί την Αγία Τριάδα η ενότητα των προσώπων της οποίας

αμφισβητείτο από τους αντιησυχαστές Λατίνους (Βαρλαάμ) εκείνης της περιόδου.

Γενικότερα με το έργο του ο Θηκαράς σέβεται, διασώζει και εμπλουτίζει τη νηπτική, ησυχαστική και λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας, σύμφωνα με την οποία η προσευχή και ο αίνος του Θεού, στο πλαίσιο και το θεμέλιο της ευχαριστιακής εκκλησιολογίας, είναι έργο ασίγητο και άληκτο. Οι αδιαλείπτως προσευχόμενοι ησυχαστές έχουν ως βάση την κοινή Λατρεία, ενισχύουν την πνευματική τους ζωή με την ατομική προσευχή, χωρίς ποτέ να αρνούνται την ευχαριστιακή κοινωνία και εμπειρία.

Γ). Ο άγιος Συμεών Θεσσαλονίκης, ο Δαμασκηνός της Ορθόδοξης Λατρείας, που ερμήνευσε τα κείμενα όλων σχεδόν των Ακολουθιών της Εκκλησίας συνδέεται με τον ησυχασμό βάσει των εξής δεδομένων: **α).** Υπήρξε πιθανώς στην Κων/πολη μαθητής των δασκάλων του ησυχασμού των αγίων Ξανθοπούλων, Καλλίστου και Ιγνατίου. Από κάποιες πηγές επιβεβαιώνεται η πνευματική του συγγένεια με τον Ιγνάτιο. **β).** Είχε επισκεφθεί το Άγιον Όρος και έγραψε επιστολή προς Λαυριώτας περί του Σχήματος. Στο κείμενο αυτό εντοπίζονται βασικές πτυχές του ησυχαστικού βίου, όπως π.χ. η προσευχή ως αδιάλειπτη ομιλία με το Θεό και η πορεία επίγνωσης του θείου φωτός. **γ).** Ασχολείται με τις λειτουργικές, αλλά και τις θεολογικές εκτροπές των Λατίνων οι οποίες ήταν αντικείμενο των ησυχαστικών συζητήσεων της εποχής του. Οι θέσεις του π.χ. για τη διάκριση ουσίας και ενεργειών στη θεότητα καταξιώνει τον άγιο Συμεών ως έναν ορθόδοξο θεολόγο στο πρότυπο του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά. **δ).** Η κατά την ερμηνευτική απόδοση των διαφόρων πτυχών της θείας Λατρείας συνεχής αναφορά στον άγιο Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη αναδεικνύει το ενδιαφέρον του αγίου Συμεών για την αναζήτηση του μυστικού νοήματος της χριστιανικής Λατρείας και θεολογίας.

Συμεών Α. Πασχαλίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής Θεολογικής
Σχολής ΑΠΘ

*Όψεις της αγιορειτικής ιστορίας και πνευματικότητας κατά τον 15ο
και 16ο αιώνα*

Η εικόνα για την πνευματική κίνηση στο Άγιον Όρος τὸν κρίσιμο δέκατο πέμπτο αἰώνα, κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ Ἀγιορεῖτες ὑποδουλώθηκαν στοὺς Ὀθωμανούς, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν περίοδο ἀνάκαμψης ποὺ παρατηρεῖται τὸν ἐπόμενο αἰώνα, παραμένει ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχὴ μας ἀρκετὰ θολή. Ὑπολείπονται ἀκόμη μελέτες γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν θεολογικῶν ζυμώσεων κατὰ τὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ περίοδο τόσο στὸ ζήτημα τῆς διάδοσης καὶ ἐπιβίωσης τῆς ἡσυχαστικῆς θεολογίας καὶ παράδοσης, ἢ ὁποία ἀναπτύχθηκε κατὰ τὸ 14ο αἰώνα μὲ κοιτίδα τὸν ἀθωνικὸ χῶρο, ὅσο καὶ σὲ φλέγοντα θεολογικὰ θέματα ποὺ προκαλοῦσαν σφοδρὲς ἀντιπαραθέσεις καθ' ὅλη τὴν παλαιολόγια περίοδο, μὲ κυρίαρχο αὐτὸ τῆς ἐνώσεως τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μὲ τὴ Ρώμη.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ τόσο οἱ μοναστικὲς καὶ ἀγιολογικὲς παραδόσεις ποὺ ἀποκρυσταλλώνονται κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ὅσο καὶ τὰ τεκμήρια τῆς παρουσίας σημαντικῶν ἐκκλησιαστικῶν λογίων στὸ Ἅγιον Όρος κατὰ τὸ 15ο καὶ 16ο αἰώνα, συνιστοῦν πολύτιμες πηγὲς γιὰ τὴ σκιαγράφηση, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνδελεχὴ μελέτη τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τῆς ἀγιορειτικῆς πολιτείας κατὰ τὴν ἰδιαίτερη αὐτὴ περίοδο.

Στὴν παρούσα ἀνακοίνωση ἐξετάζεται κατ' ἀρχὴν τὸ περιεχόμενο μιᾶς ἐλάχιστα γνωστῆς ἐπιστολῆς ποὺ ἀπέστειλε μετὰ τὸ 1442 ὁ ἅγιος Μάρκος ὁ Εὐγενικός στοὺς πατέρες τῆς μονῆς Βατοπεδίου, μετὰ τὴν ἀποτυχημένη προσπάθειά του νὰ ἀποσυρθεῖ στὸ Ἅγιον Όρος

κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του. Ἀντικείμενο τῆς ἐπιστολῆς του ἀποτελοῦν οἱ ἔριδες γύρω ἀπὸ τὴν ἔνωση τῶν Ἐκκλησιῶν, ἐνῶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ εἰρηνικὴ προσέγγισή του καὶ ἡ πρόταξη τῆς ἀρετῆς τῆς φιλαδελφίας («οὐδένα γὰρ ἡ ὀρθὴ πίστις ὠφελήσει χωρὶς τῆς πρὸς τοὺς ἀδελφούς ἀγάπης»).

Ἀναζητεῖται ἐπίσης ὁ ἱστορικὸς πυρήνας τῆς πνευματικῆς ἀναγέννησης τοῦ 16ου αἰῶνα στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, ποὺ συντελέστηκε μὲ τὴν καίρια συμβολὴ ἀρκετῶν ἀγιορειτῶν μοναχῶν, ὅπως ὁ ὁσιομάρτυρας Δαμιανός, καὶ οἱ ὅσοι Συμεὼν ὁ ἀνυπόδητος καὶ μονοχίτων, Θεόφιλος ὁ μυροβλύτης καὶ Διονύσιος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ.

Antonio Rigo, Full Professor of Byzantine Philology and History of
Byzantine Church Art Dipartimento di Studi Umanistici, Università
Ca' Foscari di Venezia

*Vie et littérature spirituelle au Mont Athos (15e - 16e s.). Dionysios le
Studite et autres exemples/*

*Πνευματική λογοτεχνία και ζωή στο Άγιο Όρος τον 15^ο και 16^ο
αιώνα. Διονύσιος ο Στουδίτης και άλλα παραδείγματα*

La communication, après quelques remarques sur la productions de textes et des manuscrits de contenu ascétique et spirituel aux débuts de la Turcocratie, est consacrée à la personnalité et aux œuvres publiées et inédites de Dionysios le Studite (deuxième moitié du 16e siècle), et en particulier à ses paraphrases de Basile le Grand et de Isaac le Syrien et aux textes ascétiques de la collection organisée par le même Dionysios, le ms. Athous Haghias Annes 22 (103).

Δημοσθένης Κακλαμάνος, Θεολόγος -Υποψήφιος δρ. Θεολογίας

Νέα Πανηγυρικά στο Άγιον Όρος τον 15^ο αιώνα. Τα Πανηγυρικά της Μονής Βατοπεδίου και ο συντάκτης τους

Τὰ ἀρχαιότερα μνημεῖα ἀγιολογικῶν συλλογῶν ἀνάγονται στὸν 9^ο αἰῶνα. Τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγιολογικῶν συλλογῶν (Πανηγυρικῶν, Μηνολογίων καὶ Συναξαρίων), οἱ ὁποῖες συνιστοῦν πλέον τὰ βασικὰ ὀχήματα διαδόσεως τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, αὐξάνεται κατακόρυφα.

Τὴ δική της συμβολὴ σ' αὐτὲς τὶς διεργασίες εἶχε καὶ ἡ μονὴ Βατοπεδίου. Ἀνάμεσα στὶς πολυάριθμες ἀγιολογικοῦ καὶ ὁμιλητικοῦ περιεχομένου συλλογές ποὺ ἡ Βιβλιοθήκη της διαθέτει, ἰδιαίτερη θέση κατέχει ἓνα ἐπτάτομο Πανηγυρικό τῶν ἀρχῶν τοῦ 15^{ου} αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ ἓνα ὀγκῶδες ἔργο, συντάκτης τοῦ ὁποίου φέρεται, ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος, γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλες χειρόγραφες συλλογές τῆς βατοπεδινῆς Βιβλιοθήκης.

Τὸ ἐν λόγω Πανηγυρικό δὲν ἔχει ἀπασχολήσει ἕως σήμερα *ad hoc* τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Στὴν εἰσήγησή μας, προβαίνουμε ἀρχικὰ σὲ κωδικολογικὴ περιγραφή τῆς συλλογῆς καὶ ἐν συνεχείᾳ διερευνῶνται ζητήματα ποὺ ἀφοροῦν στὰ περιστατικὰ συγκρότησης τῆς συλλογῆς, στὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τῶν συμπεριληφθέντων σ' αὐτὴν ἀγιολογικῶν καὶ ὁμιλητικῶν κειμένων, στὶς πηγές (προγενέστερες χειρόγραφες ἀγιολογικὲς καὶ ὁμιλητικὲς συλλογές) ποὺ ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος ἔλαβε ὑπόψη του κατὰ τὴ συγκρότηση τῆς συλλογῆς καὶ γενικότερα στὴ μέθοδο ἐργασίας του.

Ηλίας Ευαγγέλου, Επίκουρος Καθηγητής Θεολογικής Σχολής
Α.Π.Θ.

*Οι σλαβικοί ασκητικοί - μυστικοί σύμμεικτοι κώδικες του Αγίου
Όρους τον 15ο και τον 16ο αιώνα*

Οι σλαβικοί ασκητικοί – μυστικοί σύμμεικτοι κώδικες που φυλάσσονται σήμερα στις βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους, αν και δεν υπερβαίνουν συνολικά τους 51, είναι ιδιαίτερα σημαντικοί για τη μελέτη της ιστορίας και της εξέλιξης του συγκεκριμένου είδους των συμμείκτων κωδίκων από τον 14^ο αιώνα, οπότε έκαναν την εμφάνισή τους, μέχρι και τον 18^ο αιώνα, όταν τυπώθηκε η Φιλοκαλία.

Στο πλαίσιο της ανακοίνωσης μελετώνται ειδικότερα οι σύμμεικτοι κώδικες ασκητικού – μυστικού περιεχομένου που χρονολογούνται από τον 15^ο και τον 16^ο αιώνα και εξετάζονται επιμέρους ζητήματα που σχετίζονται με αυτούς.

Ζήσης Μελισσάκης, Παλαιογράφος - Ερευνητής ΙΒΕ/ΕΙΕ

Η βιβλιοθήκη της Μονής Παντοκράτορος κατά τον 15ο και 16ο αιώνα. Περιεχόμενο, νέες προσκτήσεις, απώλειες

Λίγες μόλις δεκαετίες μετὰ τὴν ἴδρυσή της, ἡ Μ. Παντοκράτορος εἰσῆλθε στὸν 15ο αἰώνα διαθέτοντας ἤδη μία βιβλιοθήκη καλὰ ἐξοπλισμένη γιὰ τὶς λειτουργικὲς τῆς ἀνάγκες, τῆς ὁποίας μάλιστα ἓνας σημαντικὸς ἀριθμὸς κωδίκων εἶχε ἀντιγραφεῖ ἀπὸ Παντοκρατορινούς. Στούς τόμους αὐτούς, πὺν προορίζονταν γιὰ χρῆση στὴν ἐκκλησία, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ὀρισμένοι ἄλλοι θεολογικοῦ περιεχομένου.

Σύντομα ὥστόσο ἐπῆλθαν σημαντικὲς ἀπώλειες - ἀπὸ τὶς παλαιότερες γνωστὲς γιὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος - πὺν δείχνουν νὰ συνδέονται μὲ ἓνα ἐλάχιστο γνωστὸ πρόσωπο, πιθανότατα ἀπεσταλμένο τοῦ Βατικανοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 15ου αἰώνα ἀγόρασε ἀρκετὰ παντοκρατορινὰ χειρόγραφα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἀντιγραφικὴ δραστηριότητα στὴ μονὴ συνεχίζεται ἕως τὰ μέσα τοῦ αἰώνα, ἀλλὰ σαφῶς μειωμένη.

Ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἀλλάζει τὸν 16ο αἰώνα, γεγονὸς πὺν ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ σὲ ἄλλες ἀγιορειτικὲς βιβλιοθηκὲς. Ἡ παντοκρατορινὴ συλλογὴ χειρογράφων ἐμπλουτίζεται μὲ νέους τόμους πὺν ἀντιγράφονται ἀπὸ ἀδελφοὺς τῆς μονῆς, μὲ γνωστότερο τὸν ὅσιο Θεόφιλο, ἐνῶ περισσότερο ἐνδιαφέρουσες, ἴσως, εἶναι οἱ συστηματικὲς προσπάθειες ἀνακαίνισης πολλῶν παλαιότερων κωδίκων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα καὶ ἐξῆς.

Ἡ μελέτη στοχεύει στὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀνασύστασιν τῆς εἰκόνας τῆς παντοκρατορινῆς βιβλιοθήκης τοὺς δύο αὐτοὺς αἰῶνες

στηριζόμενη: α) σὲ ἀναζήτηση καὶ μελέτη τῶν κωδικογραφικῶν καὶ κτητορικῶν σημειωμάτων τῶν παλαιότερων τοῦ 17ου αἰῶνα κωδίκων τῆς μονῆς, β) στὰ συμπεράσματα εὐρύτερης ἔρευνας γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ χειρογράφων ἀπὸ τὶς ἀγιορειτικὲς βιβλιοθῆκες ποὺ φυλάσσονται σήμερα ἐκτὸς Ἀθῶνα, γ) στὰ συμπεράσματα παλαιότερης ἐργασίας γιὰ τὶς σταχώσεις ποὺ πραγματοποιήθηκαν στὴ μονὴ Παντοκράτορος τὸν 16ο αἰῶνα, δ) σὲ μαρτυρίες περιηγητῶν, ε) σὲ ὑπὸ ἐκπόνηση μελέτη γιὰ τὴν ἀντιγραφικὴ δραστηριότητα στὴ μονὴ τὸν 14ο αἰῶνα.

Δημήτριος Λιάκος, Δρ. Αρχαιολόγος 10ης ΕΒΑ

Η δωροδοσία στις Μονές του Αγίου Όρους τον 15ο και 16ο αι. Το τεκμήριο της μεταλλοτεχνίας

Ιερά σκεύη και επενδύσεις εικόνων ή λειτουργικών βιβλίων από πολύτιμα υλικά προσγράφονται στον μακρύ κατάλογο των δώρων που προσέφεραν στις μονές του Αγίου Όρους πρόσωπα με υψηλή ή μια διακεκριμένη θέση στην κοσμική και εκκλησιαστική ιεραρχία του Βυζαντίου και άλλων ομόδοξων λαών, καθώς επίσης και αγιορείτες μοναχοί. Τα δώρα αυτά συνιστούν πρώτα από όλα τεκμήρια των καλλιτεχνικών τάσεων και των αισθητικών προτιμήσεων κάθε εποχής και αποκαλύπτουν με ενάργεια τη δυναμική των εργαστηρίων, στα οποία φιλοτεχνήθηκαν, και συνακολούθως την καλλιτεχνική δεινότητα του έμψυχου δυναμικού τους. Ταυτόχρονα όμως είναι δυνατόν να παράσχουν και μια πολυσήμαντη πληροφόρηση (η ταύτιση του δωρητή-παραγγελιοδότη, ο σκοπός που εξυπηρετεί η συγκεκριμένη δωρεά, ο συμβολισμός της κ.λπ.), που προϋποθέτει την εκ παραλλήλου αξιοποίηση των επιγραφών (όταν υπάρχουν), των διαθέσιμων γραπτών πηγών και των ιστορικών δεδομένων.

Στο πλαίσιο αυτό θα εξετάσω μία ομάδα μετάλλινων, λειτουργικών ως επί το πλείστον, αντικειμένων (εκ των οποίων ορισμένα αδημοσίευτα) του 15^{ου} και 16^{ου} αι., που δωρίθηκαν σε διάφορες μονές του Αγίου Όρους και σήμερα απόκεινται στα σκευοφυλάκιά τους. Από τη μια μεριά θα επισημάνω τις καλλιτεχνικές τάσεις που κυριαρχούν στην παραγωγή των έργων μεταλλοτεχνίας τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Από την άλλη θα επιχειρήσω, στο μέτρο του δυνατού, να ορίσω τις συνισταμένες του σύνθετου εκείνου

καννάβου, στον οποίο η οπτική εντύπωση αυτών των αντικειμένων συνυφαίνεται τόσο με το νήμα των αλλαγών που επισυνέβησαν στην πολιτική και κοινωνική ζωή της Βαλκανικής και άλλων ορθόδοξων λαών τον 15^ο και 16^ο αι., όσο και με το οικονομικό-κοινωνικό status των δωρητών, καθώς επίσης και με το ιδεολογικό υπόβαθρο της δωρεάς, το κίνητρο δηλαδή που ώθησε στη συγκεκριμένη πράξη. Το τελευταίο μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται ότι λειτούργησε αμφίδρομα και με τις ανάγκες ή τις απαιτήσεις του εκάστοτε αποδέκτη.

Αθανάσιος Σέμογλου, Αν. Καθηγητής Α.Π.Θ. - Τμήμα Ιστορίας
& Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής

*Οι αθωνικοί χοροί, χώροι δογματικών διατυπώσεων: Νέοι
εικονογραφικοί χειρισμοί κατά τον 16ο αιώνα και το ερμηνευτικό
τους περιεχόμενο*

Έχει ήδη παρατηρηθεί και επισημανθεί στη βιβλιογραφία η ιδιαιτερότητα του εικονογραφικού προγράμματος στο τεταρτοσφαίριο των αθωνικών χορών κατά τον 16ο αιώνα [G. Fousteris, «Chistological Cycle in the 16th Century Athonite type Churches. Some initial Observations», *Annuaire de l'Université de Sofia 'St. Kliment Ohridski'*, 93 (12), 2003, σ. 211-214]. Η καινοτομία των χειρισμών αυτών, των οποίων εισηγητής στην αθωνική χερσόνησο φαίνεται να είναι ο Θεοφάνης με βάση το διάκοσμο του καθολικού της Μονής Μεγίστης Λαύρας (1535), έγκειται στην προβολή παραστάσεων θεοφάνειας στο τεταρτοσφαίριο των πλευρικών αψίδων μέσω της απεικόνισης της Μεταμόρφωσης και της εις Άδου Καθόδου στο νότιο και βόρειο χορό αντίστοιχα. Η δόξα στην οποία προβάλλεται ο Χριστός συνιστά το κοινό σημείο αναφοράς μεταμορφώνοντας τους χορούς σε χώρους πηγές φωτός κατά τρόπο αντίστοιχο με τους χορούς των πολυελαίων στα αθωνικά καθολικά (Isar N., «Choros of Light: Vision of the Sacred in Paulus the Silentiary's poem *Descriptio S. Sophiae*», *Byzantinische Forschungen* 28, 2004, σ. 215–242). Ως προς την γενική αυτή αρχή, δηλαδή την έμφαση στη θεοφάνεια, δεν θα διαφοροποιηθεί ούτε ο Φράγκος Κατελλάνος. Τον αυτό σκοπό και μάλιστα με πιο εύληπτο τρόπο θα υπηρετήσουν και οι οραματικές εν δόξη απεικονίσεις του Χριστού Εμμανουήλ και Χριστού Αγγέλου της Μεγάλης Βουλής, με τις οποίες ο θηβαίος ζωγράφος θα επιλέξει να κοσμήσει τους χορούς των καθολικών των μονών Ζάβορδας στα Γρεβενά και Βαρλαάμ στα Μετέωρα.

Η υπογράμμιση της θείας φύσης του Χριστού μέσω της επιλογής των θεοφανειών στα τεταρτοσφαίρια των αθωνικών χορών ισοσταθμίζεται, αλλά και προβάλλεται με την επιλογή σκηνών στην κατώτερη ζώνη, οι οποίες παραπέμπουν άμεσα στην ανθρώπινη φύση, όπως η Γέννηση, ο κύκλος του Πάθους και η Σταύρωση.

Στην ανακοίνωση αυτή υποστηρίζουμε ότι οι παραπάνω εικονογραφικοί χειρισμοί έχουν σαφές δογματικό υπόβαθρο και λειτουργούν στη βάση μιας πολεμικής πάνω σε μια νέα αντίληψη του ιερού που αναπτύχθηκε στις αρχές του 16ου αιώνα από θεολόγους της Μεταρρύθμισης και κατέληξε στην αμφισβήτηση της εικόνισης του θείου και στην αναβίωση της εικονομαχίας.

Ιωακείμ Παπάγγελος, Δρ. Αρχαιολόγος

Τα πήλινα αγιοπότηρα της Μονής Βατοπεδίου

Ἡ πρώτη γνωστὴ καὶ σαφὴς ἀναφορὰ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου γίνεται σὲ ἔγγραφο τοῦ 985. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀγιορειτικὴ παράδοση ἡ ἀνέγερση χριστιανικῶν λατρευτικῶν κτισμάτων στὴν θέση τῆς Μονῆς ἄρχισε κατὰ τὸν 4ον αἰ. καὶ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 10ου αἰ. ὑπῆρχαν ἐκεῖ ἐρείπια.

Τὸ 2000-2001 πραγματοποιήθηκαν ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὸ ἄμεσο περιβάλλον τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς καὶ στὸν νάρθηκα τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Νικολάου· διαπιστώθηκε ὅτι τὸ συγκρότημα τοῦ καθολικοῦ εἶναι κτισμένο στὴν θέση λιθολογημένου παλαιοχριστιανικοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖο περιελάμβανε καὶ μεγάλη βασιλική.

Κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ καθολικοῦ (τέλη 10ου αἰ.) λήφθηκε εἰδικὴ οἰκοδομικὴ μέριμνα γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ἀπρόσκοπτης λειτουργίας τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ φρέατος, βάθους περίπου 7,80 μέτρων, τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἐνσωματωμένο στὸ θεμέλιο τοῦ «δυτικοῦ» τοίχου τοῦ τρίπλευρου νότιου χοροῦ τοῦ καθολικοῦ. Τὸ φρέαρ ἦταν «μπαζωμένο» σχεδὸν μέχρι τὸ στόμιό του καί, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῆς Μονῆς, ἀποτελοῦσε τὸν ἀποθέτη ἀχρήστων ἀντικειμένων ποὺ σχετίζονταν μὲ τὴν λατρεία καὶ τὴν καθαριότητα τοῦ ἁγίου βήματος. Ἡ ἀνασκαφικὴ διερεύνησή του ἐπιβεβαίωσε τὴν παράδοση καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ ὕδρευση καὶ μετατράπηκε σὲ ἀποθέτη τουλάχιστον κατὰ τὸν 16ον αἰ. Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἀποθέτη διαταράχθηκε τουλάχιστον μία φορὰ, ὅταν ἔγιναν ἐρευνες, προφανῶς γιὰ ἀνεύρεση θησαυροῦ, πιθανῶς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνος. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος τῆς ἐλλείψεως δεδομένων στρωματογραφίας καὶ τῶν ἀντιστοιχῶν χρονολογικῶν πληροφοριῶν. Εἶναι μεγάλη ἡ ποικιλία τῶν ἀντικειμένων ποὺ ρίχθηκαν στὸν ἀποθέτη· ὑπερέχουν τὰ κεραμικά, μὲ 123 ὁμάδες καὶ ἀκολουθοῦν 39 ὁμάδες πορσελάνης. Βρέθηκαν ἐπίσης θραύσματα ὑάλινων ἀγγείων

καὶ ἓνα ἀργυρὸν μέταλλο μὲ ἀνάγλυφον παράσταση τῆς Θεοτόκου σὲ στάση δεήσεως, προφανῶς μέρος μεγαλύτερας συνθέσεως, ποὺ κοσμοῦσε εἰκόνα, στάχωση βιβλίου ἢ κάτι ἄλλο. Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν εὐρημάτων ἀνάγεται στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, μὲ λίγα προγενέστερα, ἀλλὰ ὄχι παλαιότερα τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ἡ χαρακτηριστικότερη ομάδα εὐρημάτων εἶναι τὰ 19 πῆλινα ἐφυαλωμένα ἀγιοπότηρα, τὰ ὅποια βρέθηκαν θρυματισμένα καὶ συντηρήθηκαν στὸ ἐργαστήριον τῆς 10ης ΕΒΑ. Ἀπὸ αὐτὰ ἓνα μέρος φέρει διακόσμηση στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς κούπας, ἀποτελούμενη, κατὰ περίπτωσιν, ἀπὸ ἀπλοὺς σταυροὺς, ἢ σταυροὺς καλοσχεδιασμένους μὲ ἀκρωνυμικὲς ἐπιγραφές (Φ/Χ/Π/Φ, ΙΣ/ΧΡ/ΝΙ/ΚΑ, Τ/Κ/Π/Τ). Σὲ ἓνα, ἀπὸ τὴν μία πλευρὰ ὑπάρχει ἡ μικρογράμματη ἐπιγραφή: + τοῦ ἁγίου Βύματος, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἔγινε μία ἀποτυχημένη προσπάθεια δημιουργίας σειρᾶς κόμβων τοῦ Σολωμόντος μὲ ἔνταξιν τοῦ σχήματος τοῦ σταυροῦ. Ὅλες αὐτὲς οἱ διακοσμήσεις ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐφυάλωσιν τῶν ἀγγείων.

Τὰ ἀγιοπότηρα φαίνεται νὰ εἶναι ἔργα τουλάχιστον τριῶν ἀγγειοπλαστῶν καὶ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνάγονται στὸν 15ον-16ον αἰῶνα. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ προϊόντα περιοδεύοντος ἐργαστηρίου, τὸ ὅποιο ἔστηνε σὲ κάθε μονὴ κλίβανον καὶ παρήγε τὰ πῆλινα σκεύη ποὺ τοῦ ζητοῦσαν. Ἡ καλλιτεχνικὴ ἀξία τῶν ἀγιοπότηρων δὲν ἦταν ἀνάλογη τῶν αἰσθητικῶν ἀντιλήψεων τῶν Βατοπεδινῶν καί, ἐν τέλει, ἀποφασίσθηκε ἡ ἀπόσυρσή τους ἀπὸ τοὺς 19 ναοὺς τῆς Μονῆς καὶ ἡ ἀπόρριψή τους στὸν ἀποθέτη, κατὰ τὸν 16ο-17ον αἰῶνα.

Ἡ συλλογὴ τῶν βατοπεδινῶν ἀγιοπότηρων εἶναι ἡ μοναδικὴ γνωστὴ μεγάλη συλλογὴ τοῦ εἶδους.

Νίκος Μελβάνι, Ερευνητής ΙΒΕ/ΕΙΕ

Ο Δεσπότης Ανδρόνικος Παλαιολόγος και το Άγιον Όρος

Ο δεσπότης Θεσσαλονίκης Ανδρόνικος Παλαιολόγος (1408-1423) υπήρξε ο τελευταίος βυζαντινός διοικητής της πόλης, καθώς το 1423 αναγκάστηκε να την παραχωρήσει στους Βενετούς. Κατά τη διάρκεια της θητείας του συνέχισε την πολιτική του προκατόχου του, δεσπότη Ιωάννη Παλαιολόγου, απέναντι στις μονές του Αγίου Όρους, σύμφωνα και με τις επιθυμίες του πατέρα του, αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου. Τα έγγραφα διαφόρων αγιορειτικών μονών μαρτυρούν την παραχώρηση προνομίων και τη δωρεά σημαντικών εκτάσεων γης, ιδιαίτερα στην περιοχή της Κασάνδρας, καθώς τα μοναστήρια ανέλαβαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της περιοχής της Θεσσαλονίκης. Μάλιστα, τα έγγραφα μαρτυρούν την προτίμηση του Ανδρόνικου προς τη μονή Διονυσίου (μαρτυρείται και επίσκεψή του στη μονή), στην οποία ίσως είχε σκοπό να αποσυρθεί ο δεσπότης. Ωστόσο, υπάρχουν αρκετά σκοτεινά σημεία γύρω από τις συνθήκες υπό τις οποίες ο Ανδρόνικος παρέδωσε τη Θεσσαλονίκη στους Βενετούς, καθώς και σχετικά με την τύχη του μετά το 1423. Μία από τις παραδόσεις που αναπτύχθηκαν το 15ο και 16ο αι. θέλει τον Ανδρόνικο να γίνεται μοναχός στη μονή Βατοπεδίου (αν και έχει αποδειχτεί ότι τελικά αποσύρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πέθανε). Οι σχέσεις του Ανδρόνικου με το Βατοπέδι αντανακλώνται και στα έγγραφα που εξέδωσε υπέρ του, αλλά και στα έργα τέχνης και μικροτεχνίας που βεβαιωμένα δώρισε στο μοναστήρι, όπως π.χ. την εικόνα των Αγίων Πέτρου και Παύλου, στην επένδυση της οποίας υπάρχει επιγραφή που αναφέρει το όνομά του. Από την άλλη μεριά, άλλα έργα τέχνης που απόκεινται στη μονή, όπως ο λεγόμενος σταυρός του Μεγάλου Κωνσταντίνου, αποδίδονται από την παράδοση σε δωρεά του Ανδρόνικου, αλλά, αν και χρονολογούνται το 15ο αι., δεν υπάρχει καμία ένδειξη ότι θα μπορούσαν να σχετίζονται με το δεσπότη.

Γιώργος Φουστέρης, Θεολόγος - Δρ. Αρχαιολογίας

Νεώτερα στοιχεία για την μνημειακή ζωγραφική του 16^{ου} αιώνα στο Άγιον Όρος

Παρά το γεγονός ότι μέσα από τις νεότερες εκδόσεις και τους καθαρισμούς των τοιχογραφιών στο Άγιον Όρος αποκτούμε σιγά σιγά μία καλύτερη εικόνα για την αθωνική μνημειακή ζωγραφική του 16^{ου} αιώνα, πολλά ερωτήματα που αφορούν στην πατρότητα και τις σχέσεις ανάμεσα στα τοιχογραφικά σύνολα της περιόδου παραμένουν αναπάντητα.

Στην παρούσα ανακοίνωση γίνεται μία απόπειρα, με βάση νεότερα στοιχεία και παρατηρήσεις, όλα τα μέχρι σήμερα γνωστά αθωνικά σύνολα μνημειακής ζωγραφικής του 16^{ου} αιώνα να ομαδοποιηθούν σε τρεις κύκλους:

Α' Των πρώιμων μη κρητικών έργων της πρώτης τριακονταετίας.

Β' Των έργων που μπορούν με βεβαιότητα να αποδοθούν στους κρητικούς ζωγράφους Θεοφάνη και Τζώρτζη, οι οποίοι είναι γενικά αποδεκτό ότι συνδέονται μεταξύ τους καλλιτεχνικά. Στον ίδιο κύκλο συμπεριλαμβάνονται και έργα άλλων ανώνυμων ζωγράφων που έχουν στενή σχέση με τους δύο κρητικούς ζωγράφους.

Γ' Στον κύκλο των έργων που έπονται της εμφάνισης του Θεοφάνη αλλά δεν σχετίζονται με αυτόν (Αντώνιος και ο έτερος Θεοφάνης).

Παράλληλα γίνεται αναλυτική παρουσίαση των επιμέρους προβλημάτων και επιχειρείται μία ερμηνευτική προσέγγιση των ειδικών σχέσεων μεταξύ των έργων που συγκροτούν τον κάθε κύκλο.

Νικόλαος Τουτός, Φιλολόγος - Αρχαιολόγος– υποψ. δρ βυζαντινής αρχαιολογίας

Χρυσοκέντητα της Μονής Διονυσίου (15ος - 16ος αιώνας)

Στη μονή Διονυσίου φυλάσσεται ένας ικανός αριθμός χρυσοκέντητων αμφίων και λειτουργικών πέπλων της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου, στην πλειοψηφία τους αφιερώματα των ηγεμόνων των παραδουνάβιων χωρών και συνάμα έργα των ανθρών εργαστηρίων κεντητικής της περιοχής. Κάποια από τα κεντητά άμφια (οράρια και επιτραχήλια) δημοσιεύτηκαν από τον G. Millet στο γνωστό πόνημά του για τα χρυσοκεντήματα (1947).

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται τα λειτουργικά πέπλα της περιόδου αυτής. Πρόκειται για δύο επιτάφιος και τρία καλύμματα των Τιμίων Δώρων. Ξεχωρίζει ο ευμεγέθης (2,10 x 1,74 μ.) κτιτορικός επιτάφιος του Πέτρου Ράρες της Μολδαβίας, που αφιερώθηκε από τον μεγάλο ευεργέτη και κτίτορα της μονής συγχρόνως με την ανέγερση και αγιογράφηση του καθολικού (16 Ιαν. 1545). Ο άλλος επιτάφιος – αέρας είναι ασυνήθιστα μικρών διαστάσεων (28,5 x 38 εκ.) και χρονολογείται στα 1595. Ένα ζευγάρι καλυμμάτων (±55 x 50 εκ.) με τις παραστάσεις της Μετάδοσης και της Μετάληψης προέρχεται, όπως κι ο επιτάφιος του Ράρες, από μολδαβικό εργαστήριο και μάλιστα είναι ενυπόγραφα (κεντητής *ιερέας Αντώνιος*). Τέλος, ο «Αήρ του Κομνηνού» (42 x 44 εκ.) αποτελεί αφιέρωμα του φερώνυμου άρχοντα (;) και κοσμείται με τη συνήθη παράσταση του *Μελισμού*.

Στην ανακοίνωση θα γίνει εικονογραφική, στυλιστική και τεχνική εξέταση των χρυσοκεντημάτων συγκριτικά με δημοσιευμένα έργα της εποχής αυτής.

Νικόλαος Δ. Σιώμκος, Δρ. Αρχαιολόγος του ΥΠ.ΠΟ.Τ.

Η φορητή εικόνα της Παναγίας Ρεματοκρατόρισας και η ανάκαμψη της Ι.Μ. Δοχειαρίου κατά τον 16ο αιώνα

Στην ανακοίνωση θα εξεταστεί η μεγάλων διαστάσεων και άγνωστη στην έρευνα εικόνα της Παναγίας που φυλάσσεται στην Ιερά Μονή Δοχειαρίου και συντηρήθηκε την τελευταία δεκαετία. Η Θεοτόκος εικονίζεται βρεφοκρατούσα στον τύπο της Παναγίας του Πάθους και την συνοδεύει στα αριστερά το σχετικό γνωστό επίγραμμα. Στις άνω γωνίες οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ φέρουν σε δοχεία τα σύμβολα του Πάθους. Η Παναγία φέρει την επωνυμία «Η ΡΕΜΑΤΟΚΡΑΤΟΡΙΣΑ» που συναντάται σπάνια σε άλλες φορητές εικόνες και συνδέεται πάντα με θαυματουργή επέμβαση της.

Πολυσήμαντο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιγραφή που αναγράφεται στα δεξιά των μορφών. Το πρώτο τμήμα της επαναλαμβάνει το κείμενο που συνοδεύει την θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Γοργούπηκού στη μονή, ενώ στη συνέχεια αναφέρεται η χρονολογία 1562, ως έτος ανοικοδόμησης του καθολικού. Φανερό είναι η σύνδεσή της εικόνας με τις ανακαινιστικές εργασίες που εκτελούνται στη μονή μετά την κατάρρευση του καθολικού το 1554 και χάρη στις γενναιόδωρες προσφορές του ηγεμόνα της Μολδαβίας Ιωάννου Αλέξανδρου Λαπουσνεάνου και της οικογένειάς του. Τα νέα στοιχεία που παρέχει η επιγραφή της εικόνας και τα οποία την καθιστούν «κτητορική», θα συνεκτιμηθούν με τις ήδη γνωστές ιστορικές πληροφορίες που διαθέτουμε για την περίοδο ανάκαμψης της μονής κατά τον 16^ο αιώνα. Θα εξεταστούν τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά γνωρίσματα της εικόνας, ενώ θα διερευνηθεί και η σχέση της με την θαυματουργή εικόνα της Παναγίας Γοργούπηκού με την οποία, πέρα από την αναγραφή των παρόμοιων επιγραφών, παρουσιάζει και καλλιτεχνική συνάφεια.

Η οικοδομική φάση του 16^{ου} αιώνα στο αρχονταρίκι της Ι.Μ. Μεγίστης Λαύρας

Σωτήρης Βογιατζής, Δρ. Αρχιτέκτων

Η οικοδομική φάση του 16ου αιώνα στο Αρχονταρίκι της Μονής Μεγίστης Λαύρας

Στην βορειοδυτική γωνία του περιβόλου της Ι. Μεγίστης Λαύρας δεσπόζει το αρχονταρίκι τη μονής. Είναι ένα τριώροφο κτήριο κτισμένο σε πολλαπλές φάσεις, τις οποίες θα ανιχνεύσουμε. Το ισόγειο χρησιμεύει σήμερα ως γενική αποθήκη της μονής (δοχείο) όπου. Στο εσωτερικό του βρίσκεται μια εξαιρετικά ιδιόρρυθμη διώροφη κατασκευή. Πρόκειται για ένα μεγάλο σταυροθόλιο, διαστάσεων 9,70X10,05μ και ύψους 5,20μ που πατά σε τέσσερα ισχυρά ποδαρικά στο επίπεδο της αυλής. Η κατασκευή αυτή εκτείνεται καθ' ύψος και στον όροφο. Στο υπόλοιπο κτήριο υπάρχει μεσοπάτωμα στηριγμένο σε κτιστούς πεσσούς το οποίο κατασκευάστηκε σε δεύτερη φάση. Τον δεύτερο όροφο καταλαμβάνει το αρχονταρίκι της μονής. Στο κτήριο περιλαμβάνονται και δύο παρεκκλήσια: των Αγίων Αναργύρων και Αγίου Νικολάου.

Χρονολόγηση-οικοδομικές φάσεις.

α. 10^{ος} αιώνας. Το τείχος περιβάλλει το κτήριο από βορρά και δύση και σχηματίζει τον πύργο της εισόδου. Κατά πάσαν πιθανότητα δε πρόκειται για το αρχικό τείχος του 10^{ου} αιώνα. Το τείχος αυτό έχει πάχος 1,45μ στις δύο κατώτερες στάθμες, αλλά στο ανώτερο όροφο στενεύει και γίνεται 1μ.

β. 16^{ος} αιώνας. Πρόκειται για το κτήριο που ανιχνεύεται στο εσωτερικό του αρχονταρικιού.

Σώζονται το μεγάλο σταυροθόλιο που καταλαμβάνει τους δύο κατώτερους ορόφους καθώς και οι επιμήκεις τοίχοι κατασκευασμένοι παράλληλα με τον καστρότοιχο. Σύγχρονο με το σταυροθόλιο αυτό είναι και η επέκταση καθ' ύψος των εσωτερικών παχέων τοίχων που σχηματίζουν τον μεγάλο χώρο της τρίτης στάθμης. Η φάση αυτή χρονολογείται από την κτητορική επιγραφή στον τρίτο όροφο το 1580. Συγχρόνως κατασκευάζεται και ο ναός των Αγίων Αναργύρων σύμφωνα με την κτητορική του επιγραφή.

γ. Νεώτερη φάση του 18^{ου} αιώνα. Όπως φαίνεται ότι το νοσοκομείο για πολύ λίγο χρόνο έμεινε στο κτήριο αυτό. Πολύ σύντομα, το 1585, έπαθε

ζημιές από ισχυρότατο σεισμό και το νοσοκομείο μεταφέρθηκε σε άλλο κτήριο στην βορειοανατολική γωνία του περιβόλου της μονής όπου παρέμεινε έως το 1962.

Το 1779 κατασκευάστηκε η επέκταση του κτηρίου προς τα νότια. Στην επέκταση αυτή ανήκει και η εκκλησία του Αγίου Νικολάου, όπως άλλωστε είναι προφανές από τα μορφολογικά της χαρακτηριστικά. Με την χρονολογία αυτή συμφωνεί και η κατασκευή του τέμπλου του Αγίου Νικολάου που έγινε το 1781.

Προφανώς την ίδια εποχή κατασκευάστηκαν και τα σαχνισιά που βγαίνουν προς τα βόρεια και διαμορφώθηκαν οι χώροι του αρχονταρικιού.

Σταύρος Μαμαλούκος, Επικ. Καθηγητής Μεσαιωνικής &
Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής - Τμήμα Αρχιτεκτόνων
Πανεπιστημίου Πατρών

*Βατοπεδινό κελλί Αγίου Προκοπίου. Η οικοδομική φάση του 16ου
αιώνα στο πλαίσιο της αθωνικής τεχνικής της εποχής*

Είναι γενικά παραδεκτό ότι το βατοπεδινό Κελλί του Αγίου Προκοπίου καταλαμβάνει τη θέση του ομώνυμου αρχαίου μονυδρίου που μνημονεύεται σε πηγές του 11^{ου} αιώνα. Η αρχιτεκτονική του Κελλίου δεν έχει μέχρι στιγμής αποτελέσει αντικείμενο ειδικής μελέτης, αν και σε αυτήν έχουν γίνει αρκετές αναφορές. Το οικοδομικό συγκρότημα του Κελλιού αποτελείται από το σχήματος Γ σε κάτοψη κυρίως κελλί (το «σπίτι») και ένα βοηθητικό κτίσμα που βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα νοτιοδυτικά του σπιτιού. Στο μέσον περίπου του κύριου, ανατολικού σκέλους του «σπιτιού» είναι εν μέρει ενσωματωμένο σε αυτό το καθολικό του αρχαίου μονυδρίου, ένας σημαντικός ναός του 11^{ου} αιώνα, ο οποίος έχει κατά τη διάρκεια της ιστορίας του υποστεί πολλές και ποικίλες επεμβάσεις που έχουν αλλοιώσει την αρχική του μορφή. Οι κυριότερες από αυτές φαίνεται ότι ανάγονται στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, την εποχή που το κεντρικό τμήμα των κατηχουμένων του διαμορφώθηκε στο διακοσμημένο με τοιχογραφίες του 1537 παρεκκλήσιο του κελλιού. Από την μελέτη της οικοδομικής του ιστορίας του «σπιτιού», το οποίο έχει λάβει τη σημερινή του μορφή μετά από εκτεταμένες εργασίες το 1884, προκύπτει ότι σε αυτό διατηρούνται ενσωματωμένα μεγάλα τμήματα ενός αρχικού «σπιτιού», του οποίου μια μερική αναπαράσταση είναι εφικτή. Από το γεγονός ότι το παλαιό «σπίτι» συνδέεται άμεσα με το παρεκκλήσιο του ορόφου του ναού, φαίνεται ότι αυτό πρέπει επίσης να χρονολογηθεί στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Παρά την αποσπασματική του διατήρηση το Κελλί του Αγίου Προκοπίου του 16^{ου} αιώνα παρέχει στην έρευνα πολλά στοιχεία για την αθωνική αρχιτεκτονική της εποχής, τόσο την εκκλησιαστική όσο και εκείνη της κατοικίας. Η μελέτη, μάλιστα, του παρεκκλησίου του κελλιού, παρουσιάζει όλως ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της αθωνικής

ναοδομίας της εποχής, στην οποία, όπως φαίνεται, με την εξαίρεση των μεγάλων καθολικών, κυριαρχούσαν, οι δρομικοί ναοί, καθώς αυτό αποτελεί μια από τις πρωιμότερες γνωστές εφαρμογές του συνηθέστερου σε κελλιωτικούς ναούς και παρεκκλήσια από τον 18^ο αιώνα και εξής στο Άγιον Όρος χρησιμοποιούμενου τύπου: του συνεπτυγμένου σταυροειδούς με ατύμπανο τρούλο.

Πασχάλης Ανδρούδης, Αρχιτέκτων Μηχανικός - Δρ.
Αρχαιολογίας

*Πύργοι του 16ου αιώνα στις Μονές του Αγίου Όρους: Ιστορία,
Τυπολογία, Κατασκευή*

Στις αγιορειτικές μονές σώζονται μέχρι σήμερα πολλοί πύργοι, που κτίστηκαν για ενίσχυση της άμυνάς τους και ως τελευταία καταφύγια των μοναχών σε περίπτωση πολιορκιών. Στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο και πιο συγκεκριμένα στον 16^ο αιώνα, τα φιλόδοξα προγράμματα ιδρύσεων και ανακαινίσεων των αγιορειτικών μονών, που έγιναν με χορηγίες των ηγεμόνων της Βλαχίας και Μολδαβίας, περιέλαβαν και οικοδομήσεις ή ανοικοδομήσεις πύργων σε αυτές.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του ηγεμόνα της Βλαχίας Νεάγκοε Μπασαράμπ, που υπήρξε κτήτορας των πύργων των Μονών Διονυσίου (1520) και Αγίου Παύλου (1521/2). Με χορηγία αξιωματούχου της ίδιας ηγεμονίας κτίστηκε το 1567 και ο πύργος του αρσανά της Μ. Σίμωνος Πέτρας.

Τον 16^ο πιθανότατα αιώνα οικοδομήθηκε ο παράλιος πύργος της Μ. Ξηροποτάμου, ο πύργος της Μ. Κωνσταμονίτου, ο πύργος του αρσανά της Μ. Αγ. Παύλου, ο πύργος της Μ. Καρακάλλου και ο πύργος του αρσανά της (σύμφωνα με επιγραφή το 1534), ο πύργος του Παλαιομονάστηρου (παλιά Μ. Αγ. Παντελεήμονος). Η αρχική φάση του πύργου της Μ. Κουτλουμουσίου χρονολογείται το 1508. Άγνωστες είναι και οι χρονολογίες ίδρυσης των πύργων της Καλλιάγρας και του Νεραντζώνα.

Πολλοί πύργοι ανοικοδομήθηκαν ή επισκευάστηκαν τον 16^ο αιώνα: οι πύργοι της Μ. Ιβήρων (κεντρικός πύργος και πύργος Σκευοφυλακίου, 1513), της Νέας Σκήτης, του αρσανά της Μ. Ζωγράφου, της Παναγίας της Μ. Βατοπεδίου (με φάσεις του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα), της Μ. Σταυρονικήτα, του καθίσματος του Μυλοπόταμου, της Μ. Αμαλφηνών, «του Τζιμισκή» της Μ. Λαύρας, πύργος δίπλα στον αρσανά της Μ. Κωνσταμονίτου. Τον 16^ο αιώνα θα πρέπει να οικοδομήθηκε ο πύργος της Μ. Γρηγορίου, κατάλοιπα του οποίου εντοπίσαμε ενσωματωμένα στη ΒΔ πτέρυγιά της.

Στην ανακοίνωσή μας παρουσιάζουμε τους προαναφερθέντες πύργους (ιστορικά στοιχεία, αρχιτεκτονική μορφολογία και τυπολογία, κατασκευαστικές λεπτομέρειες), εντάσσοντάς τους παράλληλα στα πλαίσια της οχυρωματικής τέχνης της εποχής.

Πλούταρχος Θεοχαρίδης, Αρχιτέκτων ΥΠ.ΠΟ.Τ.

Η Αρχιτεκτονική του ξύλου στο Άγιον Όρος τον 15ο - 16ο αιώνα

Στα παλιά κτιριακά συγκροτήματα του Αγίου Όρους έχουμε ευρύτατη χρήση του ξύλου σε διαφόρων ειδών κατασκευές, πατώματα, στέγες, εσωτερικούς και εξωτερικούς τοίχους, εξώστες, κουφώματα κλπ., έτσι ώστε, συχνά, ο συνολικός αρχιτεκτονικός χαρακτήρας ενός κτιρίου προσδιορίζεται από τις ξύλινες κατασκευές του. Μέσα στην κτιριακή στρωματογραφία του Αγίου Όρους αναγνωρίστηκε, σε αξιοσημείωτο βαθμό πληρότητας, μια αρχιτεκτονική ξύλου παλαιότερη από τον 18^ο αιώνα, που φτάνει πίσω τουλάχιστον ως τα τέλη του 15^{ου}. Η σημασία της είναι μοναδική, αν αναλογιστούμε ότι οι σχετικές, ασφαλείς γνώσεις μας για τον βαλκανικό χώρο μετά βίας φτάνουν πίσω ως τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Στο Άγιον Όρος ανιχνεύτηκε ένα πλήθος από υπολείμματα κατασκευών, ορισμένα μεγαλύτερα τμήματα κτιρίων, καθώς και λίγα ολόκληρα κτίρια με ξύλινα και ξυλόπηκτα μέρη, που χρονολογούνται στην πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή. Σ' αυτά τα έργα εμφανίζονται αποκρυσταλλωμένες μέθοδοι κατασκευής, καθώς και μορφές και διάκοσμος με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, πράγματα που μαρτυρούν για μια παλαιότερη, μακρόχρονη εφαρμογή και εξέλιξη.

Στην ανακοίνωση θα παρουσιάσουμε σύντομα τα κύρια χαρακτηριστικά αυτής της αρχιτεκτονικής, εστιάζοντας σε παραδείγματα κατασκευών που μπορούν να χρονολογηθούν με ασφάλεια στον 15^ο και τον 16^ο αιώνα.

Φαίδων Χατζηαντωνίου, Αρχιτέκτων Κε.Δ.Α.Κ.

Η οικοδομική επέκταση της Μονής Παντοκράτορος κατά τον 15ο - 16ο αιώνα

Η σημερινή μορφή της Μονής Παντοκράτορος έχει προέλθει μέσα από διαδοχικές οικοδομικές αλλαγές που συντελέστηκαν σε μία μακρά χρονική περίοδο επτά αιώνων, από τα μέσα του 14^{ου} αιώνα ως τα μέσα του 20^{ου}. Ωστόσο, το πιο σημαντικό γεγονός στην οικοδομική ιστορία της Μονής, μετά την ίδρυσή της, είναι, κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα, η επέκταση προς νότον του αρχικού περιβόλου, η οποία έδωσε στο συγκρότημα το σημερινό του εμβαδόν. Τα κτίρια του νότιου τμήματος της δυτικής πτέρυγας, του αντίστοιχου της ανατολικής και όλης της νότιας πτέρυγας, που αποτελούσαν την επέκταση αυτή, άλλαξαν στην μορφή, τους όγκους και τις χρήσεις τους κατά τον επόμενο, τον 16^ο, αιώνα. Χαρακτηριστικά αυτής της εξέλιξης αναγνωρίζουμε στο σημερινό οικοδομικό συγκρότημα της Μονής, ενώ στοιχεία που προέκυψαν κατά την διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης της δυτικής πτέρυγας και κατά την έρευνα γύρω από το υπόλοιπο νότιο τμήμα του συγκροτήματος συμβάλλουν αποφασιστικά στην ανίχνευση των κατασκευαστικών φάσεων των δύο αιώνων 15^{ου} και 16ου, που αποτελούν μία από τις πλέον εργώδεις αλλά και λιγότερο γνωστές περιόδους στην ιστορία της Μονής Παντοκράτορος.

Πέτρος Κουφόπουλος, Αν. Καθηγητής Αρχιτεκτονικής &
Αποκαταστάσεων - Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πανεπιστημίου
Πατρών

*Νέα στοιχεία για την οικοδομική δραστηριότητα στη Μονή Σίμωνος
Πέτρας κατά τον 16ο αιώνα*

Η περίοδος της πρώιμης Τουρκοκρατίας βρίσκει τη μονή Σίμωνος Πέτρας να ανακάμπτει από μια περίοδο ένδειας. Ήδη στα μέσα του 16^{ου} αιώνα υλοποιείται ένα εκτεταμένο οικοδομικό πρόγραμμα που χρηματοδοτείται από δωρεές προερχόμενες από την Βλαχία. Αυτό μεταμόρφωσε και επέκτεινε το βυζαντινό μονύδριο, όπως αυτό είχε προκύψει μέσα από τα έργα που είχε προσφέρει ο Ιωάννης Ούγκλεσης λίγο μετά τα μέσα του 14^{ου} αιώνα. Τα έργα συντήρησης και αποκατάστασης των δύο τελευταίων δεκαετιών αποκάλυψαν νέα στοιχεία που επέτρεψαν την ασφαλέστερη αναγνώριση των φάσεων ανοικοδόμησης του μοναστηριακού συγκροτήματος και τα οποία παρουσιάζονται στην παρούσα ανακοίνωση. Το απόκρημνο της θέσης της μονής καθιστούσε πάντα οποιαδήποτε επέκτασή της ιδιαίτερα δύσκολη. Έτσι φαίνεται ότι ο βυζαντινός περίβολος άρχισε να επεκτείνεται πρώτα προς νότο, περί τα μέσα του 16^{ου} αιώνα, όπου το έδαφος ήταν πιο βατό. Το παλαιότερο υδραγωγείο υπερυψώθηκε ώστε να οδηγείται το νερό μέσα στη μονή. Ακολούθησε η ανέγερση ενός νέου Καθολικού στα 1562, το οποίο κτίστηκε ταυτόχρονα με την βορειανατολική πτέρυγα, που διέθετε δοξάτο προς την πλευρά της εσωτερικής αυλής. Η ανατολική κώδρα, που πρέπει να κτίστηκε ταυτόχρονα θεμελιώθηκε πολύ βαθύτερα στον γκρεμό. Με βάση τα στοιχεία που τεκμηριώνονται επιτόπου και τις παλαιές απεικονίσεις και φωτογραφίες η κώδρα αυτή αναπαρίσταται με ικανοποιητική ακρίβεια. Ο οχυρός πύργος του αρσανά κτίζεται πέντε χρόνια αργότερα στα 1567. Είναι πολύ πιθανό στην ίδια δραστήρια περίοδο να οικοδομήθηκαν και άλλα βοηθητικά κτήρια εκτός του οχυρού περιβόλου, όπως η πρώτη φάση του κοιμητηριακού ναού και το βορδοναγείο της μονής.